

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN

IX. SERİ: No. 2

İKİNCİ TÜRK TARİH KONGRESİ

İSTANBUL

20 — 25 Eylül 1937

KONGRENİN ÇALIŞMALARI, KONGREYE
SUNULAN TEBLİĞLER

KENAN MATBAASI
İSTANBUL — 1943

Prof. İsmail Hakkı İZMİRLİ (İstanbul): **Peygamber ve Türkler:**

Birinci kısım

Asırlarca müslümanlara önder olan *Türkler* ile müslüman *Peygamber*'i arasında ne gibi münasebet vardır? Bu münasebet bizleri nereye kadar götürebilir? Şimdiye kadar araştırılmamış olan bu mevzu hakkında *Türk Tarih Kurultayı* için hafi kalan bazı noktaları, kuvvetli vesikalar, ihticaca şayan me hazlar ile izah edeceğim.

Mevzuumuz şu bahisleri ihtiva edecek: 1. — *Peygamber*, kuvvetli bir ihtimal ile, oruk itibariyle *Türk* olabilir. 2. — *Evs* ve *Hazreç* kabileleri de *Türk* oruğundan gelebilirler. 3. — *Peygamber*'in eshabı arasında malûm olan üç *Türk* vardır. 4. — *Peygamber* ramazanda bir *Türk* çadırında itikâf etmiştir. 5. — *Peygamber* türkçe bir mektup yazmıştır. 6. — *Peygamber*'in *Türkler* hakkında hadisi vardır. 7. — *Kuran*'da türkçe kelime vardır. 8. — Malûm olan *Türk* yüksek âlimi *Mübarek oğlu*, sahabe derecesindedir. 9. — *İmamıâzam Türk*'tür. İçtihatları da *Türk* ideolojisine uygundur. 10. — *İmamıâzam* kadınlara hâkimlik vermiş, *Kuran*'ı mânadan ibaret görmüştür.

I. — *Peygamber*, kuvvetli bir ihtimal ile, oruk itibariyle *Türktür*.

Umumiyetle şark müverrihlerinin yazdıklarına göre, *Peygamber*, *Adnan* göbeğinden gelmekle, *Arabi* müstaribe yabancı *Arap*'tır. Oruk itibariyle *Arap* değildir. *Peygamber*'in büyük babası *İbrahim* *Peygamber*'dir. *İbrahim*, dedelerinden *Abir*'e (*Avar*) nisbetle *İbranî*'dir; *İbranîler* de *Sâm*'a nisbetle *Sâmî*'dir.

İbrahim'in Sâ'm'a kadar dayanan dedeleri hakkındaki sözler, hiç bir tetkika müstenit değildir. İlkönce ne söylenmiş ise, o sözler aynıyle tekrarlanmıştır. Bu sözler ince elekten geçirilirse İbrahim'in Sâ'm evlâdından olmayıp, belki Türkler'in babası saydıkları Yafes evlâdından olduğu daha ziyade anlaşılır. Şöyle ki:

1. — İbrahim'in babası Azer ile Tarekh adlarında dönüyor; babası Tarekh'dir, Azer vasfıdır; veya aksidir; veya Tarekh'in arapça adı Azer'dir. Yahut İsrail ve Yakup gibi ikisi de bir addır. Veya Azer amcasıdır. Kuran'da babası denmesi, Arap âdeti üzeredir.

Türkler'in Yafes göbeğinden geldiklerinde şüphe olunmuyor. İbni Haldun bütün Türk kabilelerini Yafes oğulları'ndan (Kömer), İbni Sait Amur, Mesudî Abur göbeklerinden gösteriyorlar. Kömer'e bedel Tevrat'ta Cömer, Mirahunt ile Ebülgazî'de Kümarî'dir. «Tevfikülahbar» sahibinin dediği gibi bu lâfızların hepsi bir asıldandır.

Mesudî, İbrahim'i Sâ'mî oğulları'ndan Abir'e (Avar) nisbet ediyor. Türkler'in büyük babası olan Abur ile Sâ'mî evlâdından olan Abir'in ilk bakışta bir nesilden olmadığı anlaşılabilir ise de, inceden inceye araştırılırsa, her ikisinin aynı nesilden bulunduğu zâhir olur.

Abur veya Amur Orta Asya'dan kalkıp Mezopotamya'nın şimaline gelen Abiro veya Amur'dan, yâni Âmra'dan başka ne olabilir? Tevrat'ın beyanına göre İbrahim Âramî'dir.

Sâ'mî evlâdından olan Abir'e nisbetle İbranî olanlara gelince, bu bapta bugünkü tahkika göre ya Mezopotamya'nın şimalinden gelen Âramîler'den veya Sumerler'den bir gruptur. Âramîler'den olduğuna göre Mesudî'deki Abur veya İbni Sait'teki Amur ile Abir bir nesildendir. Asurîler, Keldanîler ve Süryanîler de Âramîler'den teşauپ etmişlerdir. Âd kavmine de Âramî bedevileri denir. Âramîler Mezopotamya, Irak ve Suriye'nin bir kısmında sâkindiler.

(Sumerler'den olduğu hususuna göre, Tevrat'ın beyanı veçhile İbranîler, Sumer elindeki Ay mâbudunun makarrı olan Ur şehrinde İbrahim'in reisliği altında Suriye'ye gelmişlerdir. Ur şehri türkçede hendekle çevrilmiş bir kale demek olup, Sumer'in medeniyet merkezi olan büyük bir Türk şehridir. İbrahim de işte bu Türk şehrinde doğmuştur. İbranîler Filistin ve Suriye sahillerindedir. Ur adı müteaddit yerlerde bulunabilir. Mezopotamya'nın şimalinde de ayrı bir Ur şehri olabilir. Urmîye, Urfa adları hep Ur adıyla alâkadardır.)

Müverrih İbnibrînin «Muhtasarüddüvel» tarihinde beyanına göre İbrahim, Türk hakanının kızı Kantura'yı almış, Türk hakanı-

na damat olmuştur. «*Kantura*» *Türk* hakanı mânasına gelen «*Kantur*» dan arapçalaşmıştır. Şark kitaplarında *Türkler'e Kantura oğulları* denmesi, pek ziyade şayidir. Bu bapta bir hadis bile rivayet olunmuştur.

2. — *İbrahim*'in babası *Yafes* evlâdından *Tarekh* ile tesmiye olunmuştur. *Tarekh* ismi *Yafesi* isimlerinden olmakla, *İbrahim*'in *Yafes* göbeğinden geldiğine bir emaredir. *Tarekh*, *Tarek*, *Türk* adlarında da bir münasebet vardır.

3. — *Azer*, *Fahri Razi*'nin tefsiri kebirinde beyanına göre *Harezem* dilinde düşkün ihtiyar mânasına da gelir. *Azer* ile *Aser* bir asıldandır. *Azer* ile *Hazer* bir kökten olabilir.

Hulâsa, *Tarekh* ile *Tarek* ve *Türk*, *Azer* ile *Hazer* ve *Haser*, *Abur* ile *Amur* ve *Aram*, *Abir* ile *Avar* adları göz önünde tutulunca, *Türk* şehrinde doğan, *Türk* hakanına damat olan *İbrahim*, *Türk* oruğundan olacaktır. Artık *İsmail oğulları* olan *Adnanîler* ve bu arada *Peygamber*, *İsrail oğulları* olan *Yahudiler* ve bu arada peygamberler hep oruk itibariyle *Türk* olurlar.

II. — *Evs* ve *Hazreç* kabîleleri *Türk* oruğundan olabilirler.

Medine'deki *Evs* ve *Hazreç* kabîleleri, *Yemen*'deki *Fahtân* oğulları'ndandır. «*Seylülârim*» hâdisesi üzerine bunlar *Medine*'ye, *Huzaa oğulları* *Mekke*'ye, *Gasam oğulları* *Suriye*'ye, *Lâhm oğulları* *Irak*'a göçmüşlerdir. *Evs* ile *Hazreç* bir babanın oğulları olup, kardeş çocuklarıdır. Büyük babaları *Fahtân Mezopotamya*'dan, *Bâbil* taraflarından, yâni *Sumer* ilinden kalkıp *Yemen*'e, *Sumer* medeniyetinin münteşir olduğu şehre gelmiş, oradan dölü kalmıyan (veya *Âramî* bedevileri olan) *Âd* kavmine galebe etmiş, dili (*Âramî*lerden bir kol olan) *Süryanî* dili iken arapça olmuştur ve ilk arapça söyliyeni, *Fahtân oğlu Yarüb*'dür.

Fahtân'ın konuştuğu dil *Âramîler*'den bir kol olan bir kavmin dili olmasına, kendisinin *Sumer* diyarından kalkıp *Sumer* medeniyetinin münteşir olduğu bir şehre hicret etmesine göre *Fahtân oğulları* da, yâni «*Arabî aribe*, halis *Araplar*» da *Türk* oruğundan olabileceklerdir. *Fahtân* göbeğinden gelen *Evs* ile *Huzaa* us ve özün, *Hazreç* te *Hazer*'in arapçalaşmış adı olduğu, pek kuvvetli bir ihtimal makrundur. *Mezopotamya*'ya *Hazer* tarafından geldiği rivayet olunan kabîle adına *Hazreç* denmiş olacak. *Hazer*'in *Hazrec*'e çevrilmesinin bugün canlı bir şahidi vardır. *Süyutî Tarihülhülefasi*'nda 183 senesi vukuatı arasında «*Harecelhazer*» demiş ise de matbu nüshada «*Harecelhazreç*», mutarıza içinde de «*Elhazer*» yazılmıştır.

Arapçada *Hazreç* arslan mânasına gelir. Bu mânanın *Hazer* ile bir münasebeti vardır. *Türk* hükümetleri arasında *Hazerliler*'in kuvvet ve şevketleri dolayısıyla, tecavüzlerinden korunmak emeliyle *İraniler* tarafından onlara karşı bir sed olmak üzere «*Demir kapı*» yapılmıştı. Arapçada *Evs* de kurt mânasınadır. Filvaki *Uz*, *Us* öküz mânasına gelen *Oğuz*'un muhaffefi ise de, onun istikakını düşünmiyen veya ondan haberdar olmıyan *Araplar*'ın, şayi olan kurt ananesini hatırlayarak *Evs*'e kurt mânası vermesi, bariz bir ihtimal ile anlaşılabilir. *Evs* ile *Hazrec*'in kardeş çocukları olmaları da şüphe yok ki aynı oruktan olmaları demektir.

III. — *Peygamberin eshabı arasında malûm olan üç Türk vardır.*

Hicrî bin tarihlerinden evvel «*Tarihülhamis fi ahvali enfesi nefis*» sahibi *Diyarbakırlı Kadı Hüseyin*, baş tarafında beyan ettiği veçhile, pek çok kitaplardan iktibas ederek, bütün rivayetleri yazdığı ve her bir bahiste naklini gösterdiği sırada *Mısır Kralı Mükavkis*'in *Peygamber*'e dört *Türk* kızı gönderdiğini, ikisinin de adını zikrediyor ki, bunlar *Mâriye* ile *Sîrin*'dir. Diğer iki kızın adı bilinmiyor. *Mâriye* ile *Sîrin*'in cariye, kul cinsinden oldukları meşhur ise de, *Mükavkis*'in yazdığı mektupta her ikisinin *Kıpt* kavmi arasında yüksek bir mevki ihraz ettikleri bildirilmiştir. Arapçada cariye «taze genç kız» mânasına gelir, sonraları halayığa ıtlak olunmuştur.

Peygamber, *Mâriye*'yi almış, ondan *İbrahim* adlı bir oğlu olmuştur ki, peygamberliği zamanında yegâne doğan erkek çocuğudur. *İbrahim* küçükken ölmesinden dolayı *Peygamber*'in ne derecede mahzun olduğu malûmdur. *Peygamber*'in *Mâriye*'yi alması, *Mısırlılar* üzerinde pek iyi bir tesir bırakmıştır. Ne güzel bir tesadüftür ki, *Peygamber* de, büyük babası *İbrahim* gibi bir *Türk* kızı almıştır.

Sîrin, *Peygamber* tarafından meşhur şair *Hassan bin Sabit*'e verilmiş, ondan *Abdurrahman* adlı bir oğlu olmuştur. *Mâriye* ve *Sîrin* ile beraber bir de *Mebur* adlı bir erkek gelmiştir. *Mebur* iki kardeşin ya kardeşi veya amca çocuğudur.

İşte *İbni Haceri Askalanî*'nin «*Elisabetü fi marifetissehabe*» adlı sehabe tabakasına ait yazdığı mühim eserinde adları yazılı *Mâriye*, *Sîrin* ve *Mebur* «*Tarihülhamis fi ahvali enfesi nefis*» in tasrihiyle üç *Türk* sehabıdır.

IV. — *Peygamber bir Türk çadırında itikâf etmiştir.*

Müslim'in sahihinde *Kadir* gecesinin fazileti babında *İstanbul*

da metfun olan *Ebu Şeybeti Hudrî*'nin kardeşi *Ebu Saidi Hudrî*'den tahric ettiği üzere, *Peygamber*, bir ramazan ortalarında, bir *Türk* çadırında itikâf (1) etmiştir. Şârih *Nevevî* bunu küçük gece çadırı diye tefsir ediyor ki tamamıyla bir *Türk* çadırıdır.

Bu *Türk* çadırı hakkında tafsilât yoktur. Çadırın *Peygamber* eline nasıl geçtiği belli değildir.

V. — *Peygamber türkçe mektup yazmış, türkçe davette bulunmuştur.*

Kazan büyük âlimlerinden olup hicrî 1306 tarihinde vefat eden *Şehabettin Mercanî* «*Müstefadülahbar*» ında *İbnilesir*'in sahabe tabakatına ait kaleme aldığı «*Üsüdülgabe fi marifetissahabe*» sinde «*Ümeir ibni efsaleslemî*» tercümesini türkçeye şöyle çeviriyor: «*İbnilesir, Üsüdülgabe'de Ümeir bin Efsel eslemî* tercümesinde yazdığına göre *Resulü Ekrem'e Ümeir* öz kabilesinden bir cemaat ile geldi, *Peygamber* ona türkçe bir mektup yazdı. *Ravi, Ebu Hüreir'e* o yazılan sözü zikretti. Fakat o mektubu rivayet edenler, arapça lâfızlar ile naklettiler. Tebdil ve tashif ettiler. Bu tağyir ile hatâ vaki oldu. Bundan dolayı biz o mektubu zikretmeden vazgeçtik».

Mercanî bundan sonra şu sözleri de ilâve ediyor: «*İbnilesir*'in öz asrına yakın olan zamanda yazma ve musahhah nüshada «*Türkiya*» kelimesi kâftan sonra olan harfe iki noktalı ya, üstüne de teşdit koyup «*Türkiyyen*», «*bielfazın arabiiyyetin*» ile yazılmıştır. Böylece mâna pek zâhir ve sahihtir. Fakat *Kahire* nüshasında hatâ ve rabıtsız ibare vârdır ki, mânayı müfit değildir. Bu mektup *Ümeir'e* ve *Beni Eslem'e* yazılmış değildir. Belki *Türk* halkına yazılmıştır. *Arap, Şam* ve *Rum* diyarında *Türk* malûm değildir. *Çin* ve *Hatâ'* da uzaktır. Belki *Bulgar* ve *Hazer Türkleri*'ne yazılmıştır. Çünkü islâmın zuhurundan çok zaman evvel *Araplar* buralara gelmişlerdir.

Filvaki *Mısır* basmasında «*Türkiyyen*» yerine «*Tereknâ*», «*bielfazın arabiiyyetin*» yerine «*bielfazın geribetin*» basılmış; *İstanbul* kütüphanelerinin yazma nüshalarında bu veçhile yazılmıştır. «*Üsüdülgabe*» nin bu beyanından anlaşıldığı üzere, *Peygamber* huzurunda türkçe bilen ve türkçe mektup yazan vardı. O vakitler *Hicaz'a* yakın yerlerde, *Anadolu'da Etiler* (2) gibi *Türkler* bulunmakla, onlardan birine yazılmış olması daha racih görünüyor.

(1) Cemaat ile beş vakit namaz kılınan cami içinde niyet ile eğlenmektir.

(2) *Şam* ve daha yakın yerlerde *Etiler* veya *Sumerler* varsa o yolda tashih olunmasını pek ziyade rica ederim.

Mercanî'nin bu beyanı nazarı dikkati celbetmiş, *Mısır*'da *Elmenar* sahibi *Trablus Şamlı Reşit Rıza*'ya: Matbu nüshada tahrif ve tebdil bulunup bulunmadığı sorulmuş, o da *Mercanî*'nin «*Müstefadülahbar*» ını görmeksizin, mücerret sorulan suali ile iktifa etmiş, *Elmenar* da yazdığı cevapta tahrif ve tebdili kabul etmiyerek, matbu nüshadaki «ketebe liümerin ve men maahü kitaben tereknâ zikrehu, feinne rüvatik nakalühu bielfazın geribetin ve beldeluha tereknâha lizalike» ibaresinin doğru olduğunu bildirmişti. Bu ibareye göre mâna şöyle olur: «*Peygamber*, *Ümeir* ve beraberinde bulunanlara bir mektup yazdı. Biz onu zikretmekten vazgeçtik. Çünkü raviler onu yabancı lâfızlar ile naklettiler. Bu lâfızları tebdil ve tashif eylediler. Biz de onu zikretmekten vazgeçtik.»

Reşit Rıza bu mânayı teyit makamında «türkiyyen» kelimesinden sonra «zikrehu» nun mânası yoktur. Fakat «tereknâ» kelimesi olursa mâna zâhir olur. Müellif ravilerin anhyamadıkları yabancı lâfızların bulunmasıyla onda tahrif vaki olduğundan dolayı hadisi zikretmekten vazgeçmiştir. Yazma nüshalarda nokta bulunmadığından *Mercanî* «tereknâ» yı «türkiyyen», «geribet» i «arabiyeye» okuyarak tashife düşmüştür, sözlerini sarfediyor. Daha sonra şu sözleri de ilâve ediyor: «*Peygamber*'imiz mucize tarikiyle türkçe bilmesi caiz olabilir ise de nasıl olur da *Ümeir* ve kavmi olan *Beni Eslem* türkçe bilebilirler. Arapçadan başka dille *Araplar*'a davette bulunmasına sebep nedir?

Reşit Rıza «*Müstefadülahbar*» ı görmüş olsa idi «türkiyyen» lâfzındaki iki noktalı ya ile üstündeki şeddeyi; *Ümeir* ve kavmi olan *Beni Eslem*'e mektup yazılmıyacağını tasrih ettiğini görür ve bu itirazlarından dolayı hicap duyardı.

Reşit Rıza «türkiyyen» kelimesinden sonra «zikrehu» nun mânası yoktur, diyor. Anlaşıyor ki «zikrehu» yu mastar zannetmiş. Halbuki kendisinin tavsif ettiği *Fazıl Mercanî* o lâfzı mastar değil, mazî okumakla bu itirazı da varit olmaz. Hadisin nihayetinde ayrıca «tereknâhu» bulunması buna bir karinedir. Yoksa ibare tekrardan başka bir şey değildir. *Arap* edebiyatına vâkıf ve belâgat ilmi ile meşgul olanlar bilirler ki, tesis tekrardan, tekitten evlâdır. İki fâzıldan *Mercanî* tesis, *Reşit Rıza* tekrar ve tekit yolunu tutuyorlar. *Mercanî* bu tesisi eski yazma bir nüsha ile teyit ediyor. Artık *Mercanî*'nin dediği gibi *Peygamber* türkçe davette bulunmuştur.

VI. — *Peygamberin Türkler hakkında hadisi vardır.*

Altı ana kitaptan *Müslim*'in «*Sahih*» inde *Peygamber*'in bir

Türk çadırında itikâfı tahriç olunduğu gibi *Ebu Davud*'un «*Sünen*» inde «*Melâhim*»; *Nescî*'nin «*Sünen*» inde cihat babında «*Ütrüktüke matereküküm*» hadis tahriç olunmuştur. Bu hadis ile *Peygamber Türkler*'e tecavüzü menediyor. *Münavî* «*Camii sagir*» şerhinde hadisi şerhettiği sırada *Türkler*'in savaşta şiddetli, cengâver olduklarını, memleketlerinin soğuk olduğunu, *Türkler*'e tecavüzü mene sebep gösteriyor. Hadis, mantukı ile *Türkler*'e karşı tecavüz etmeği menettiği gibi, mefhumu ile de *Türkler*'in savaşta şiddetli ve cengâver, yiğit bir kavim olup karşılıklarına durulamıyacağını bildirmiş oluyor. Bu hadisin bir takım şahitleri bulunduğunu, hadis münekkitleri *Sahâvî* ve *İbniddeibe* beyan ediyor.

VII. — *Kuran'da türkçe kelime vardır.*

Kuran'da arapça olmıyan kelimeler de vardır. Fakat bu kelimeler *Arap* üslûbu ile varit olmuştur. *Arapça* olmıyan kelimeler arasında türkçe kelimeler de bulunuyor.

1. — Meşhur *Arap* lûgati âlimi *Cevalikî* «*Camiiuttarib*» de *Kuran*'da «*Nebe*» suresinde soğuk ve kokmuş su mânasına gelen gassak veya gasak'ın türkçe olduğunu tasrih ediyor.

2. — «*İbrîk*» kelimesinin arapça olmadığına ihtilâf etmemişler, yalnız hangi dilden alındığına ihtilâfa düşmüşlerdir. Kamus sahibi fars dilinden alındığını bildiriyor. Müellif türkçe bilmemekle, türkçe bir kelimeyi farsça göstermekte mazur olabilir. *Divanı Lûgatittürk* sahibi «*ivrik*» türkçedir demekle ivrikten alındığı sabit oluyor. *İbrîğin* cemi olan ebarik *Kuran*'da vardır.

3. — Yukarıda zikrolunduğu üzere *Azer Türk* dillerinden olan *Harizm* diliyle düşkün ihtiyar demektir. Nümune olarak üç misal getirilmiştir. Bu bapta araştırmalar devam ederse, başka kelimeler de bulunabilir.

VIII. — *Türk yüksek âlimi Mübarek oğlu sahabe derecesindedir.*

Mervî Mübarek oğlu Abdullah, malûm olan *Türk* yüksek âlimidir. Hicrî 191 senesinde ölmüştür. *Zehebî*'nin hadis hafızları tabakatında beyan ettiği üzere *Mübarek oğlu* hadis, fıkıh, arabiyat, halkın vakıalarını toplamıştır. Şecaat, sehavet ve fesahat ile mutasıftır. Mücahitlerin malikiliftiharı, zâhitlerin muktedasıdır.

Mübarek oğlu, zamanında en büyük müçtehit idi. İslâm dünyasında ilkönce ahlâk fennine ait risale yazan, *Horasan*'da ilkönce hadis toplıyan, *Türkler*'den ilkönce *Arap* dilinde edip olan, ahlâkî faziletleri ile tanınan işte bu *Türk* çocuğudur.

Tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden olan ve sıdk mahal sayılan *Horasan*'da ilk cereyanı uyandıran *Türk* sofisi *Mervli Mübarek oğlu*'dur.

Mübarek oğlu ata binmekte çok mâhir idi. Vaktini gaza ve hac ile geçirirdi. *Şam* âlimi *İsmail Ayyaş* hakkında «faziletlerin hiç biri eksik değildir» demişti.

Meşhur *Şuayp bin Harp*: «*Mübarek oğlu* kendi gibisini görmemiştir» demişti ki, kendinden evvel gelenler arasında bu kadar faziletleri toplamış kimse yok demektir.

Yüksek muhaddis ve sofi *Füdayl bin İyazı Mervezi* hemşerisi olan *Mübarek oğlu* hakkında, ondan sonra da onun gibisi gelmemiştir, diyor.

İbni Mehdî bu *Türk* müçtehidini, ilk takarrür eden dört mezhep (1) sahiplerinden biri olan ve *İmamâzam* muasırlarından bulunan *Süfyani Sevrî*'den daha âlim görüyor. Bu halde o dört mezhep sahipleriyle hemâyar oluyor. *Hicaz*'ın yüksek muhaddisi olup *Mekkeliler*'in yegâne en sahih isnadı olan *Süfyan bin Uyeyne*: «Sahabeye baktım, *Peygamber* ile olan sohbet ve gazalarından başka, *Mübarek oğlu*'na karşı bir fazl ve meziyetlerini görmedim» demişti.

Görülüyor ki *Mübarek oğlu*'nun ilmî ve ahlâki faziletleri tamamıyla *Peygamber*'in terbiyesi altında bulunan sahabé derecesindedir. Bu hususta sahabenin faziletleri *Mübarek oğlu*'nun faziletlerinden ziyade değildir. Yalnız sahabede bir fazilet vardır ki o fazileti iktisap, *Mübarek oğlu*'nun elinde değildir. O da *Peygamber* ile beraber bulunmak, doğrudan doğruya *Peygamber*'den feyiz almak, *Peygamber* ile beraber cihada gitmek gibi faziletlerdir.

Mübarek oğlu iktisabı kabil olan bütün faziletlerde sahabe ile beraberdir. Onlardan farklı değildir.

Mübarek oğlu'na «hadiste emirülmüminin - müminler beyi» dendiği gibi «fakihi ehli mağrık, fakihi ehli mağrıp - doğu ve batı fakihi» yani dünya fakihi de denmiştir. Diğer islâm kavimlerinde *Mübarek oğlu*'nun bir benzeri gösterilebilir mi? İslâm dünyasında bu kadar faziletleri nefsinde toplıyan bir fert bulunabilir mi?

Mübarek oğlu'nun üstadı *Kâbilli Zota oğlu İmamâzam*dır. *Mübarek oğlu* hukuk kurultayının mümtaz azasındandır.

IX. — *İmamâzam Ebu Hanife Türktür. İctihadı da Türk ideolojisine uygundur.*

(1) Ebu Hanife, Malik, Süfyani Sevrî, Abdurrahman Evzâi.

1. — *İmamâzam* oruk itibariyle *Türk*'tür. *Sabit oğlu Numan*'ın büyük babası *Zota*, *Kâbil* şehrinde dir. *Kâbil*, *Camiüttarîp*'te tasrih olunduğuna göre *Türk* ilinin en meşhur bir şehridir. *Mucemülbüldan*'ın tasrihi veçhile *Halaç Türkleri*'nin sâkin oldukları bir şehirdir. *Mürücüzzeheb*'in beyanı üzere *Kâbil*, *Büst*, *Bukhaç*'ta *Halaçlar*, *Dokuz Oğuzlar* vardır.

Filvaki *Zota oğlu*'nu *Tirmiz* gibi *Maveraünnehir* diyarından, *Anbar* ve *Nese* gibi *Horasan* diyarından, *Bâbil* gibi *Sumer* ilinden gösterenler de vardır; buraları da hep *Türk* ilidir. Torunu *İsmail bin Hammad*'dan *İranî* olduğu da rivayet olunuyor ise de bu rivayet muğlâktır, zaiftir, teracim ve tabakat kitaplarında yalnız *Kâbir* şehri gösterilir, veya başta *Kâbil* yazılır, diğerleri «kile, denildi» ile zikrolunur. Ancak en sonunda «kale *İsmail bin Hammad* - *Hammad oğlu İsmail* dedi ki» yazılıyor. Görülüyor ki teracim ve tabakat sahipleri hususa hâdis ve hafız ve münekkidi, *Türk müverrihi Kaymağ oğlu Türkmen*, *Zehebi İsmail bin Hammad*'ın sözünü kuvvetli bulmadıklarından başa almıyorlar, sonuna koyuyorlar. En sonra yazılan «*Tarihi teşrîlislâm*» yalnız *Kâbil* şehriden olduğunu yazmakla iktifa ediyor.

Artık büyük babasının *Kâbil* şehriden olduğu hepsinden kuvvetlidir. Kendisi de oruk itibariyle *Türk*'tür.

2. — *Zota oğlu*'nun içtihadı *Türk* ideolojisine uygundur; *Türk* olduğunu teyit eder.

a) *İmamâzam Allah*'i bilmenin aklen vacip olduğuna kaidir. Bununla beraber tecrübeyi de şart kılmıştır. Bu içtihadı ile *İbni Sina*'nın bilgi nazariyesindeki içtihadı birbirine uygundur. *İbni Sina* da hissî idraki aklî idrakin mukaddemesi kılmıştır. İki büyük, pek büyük, derin, pek derin âlimin kafaları ne kadar birbirine yakındır.

b) *Zota oğlu* hukuk ilmini bütün müçtehitlerden evvel danışmak suretiyle vazetmiştir. İslâm dünyasında ilk ilmî kurultay *Ebu Hanife*'nin kurultayı idi. Kurultay azası kırk kadar müçtehit olup, yarısından ziyadesi *Türk* ili evlâdı idi. *Mübarek oğlu*, *Horasanlı Davudu Tâyi*, *Belh Kadısı Ebu Mutî Belhî*, *Merv Kadısı Nuh bin Meryemi Mervezî*, *Nisaburlu Vekî bin Cerrh*, *Ebu Sait Muhammedi Sagânî*, *Ebu Mukatil Hafsî Semerkandî*, *Marufî Semerkandî*, *Mekkî bin İbrahimi Belhî* bu meyanda zikrolunabilir.

c) *Ebu Hanife*'nin cevabı pek keskin idi, lâfızları pek düzgün, mânaları pek derin idi. Rey ve kıyasta yeryüzü fakihlerinin başkanı idi. Rey, dinin umumî kaidelerine binaen hükmetmek, kıyas, mu-

ayyen bir asla irca etmek demektir. Rey kıyastan daha geniş idi. Filvaki kendisinden evvel rey var ise de rey sahiplerinin malûm ve vazih kaideleri yoktu. Rey prensibini genişleten, malûm ve vazih kaideler koyan *Ebu Hanife*'dir. Bu kaidelere göre hukukun her bir babında bir takım asıllar vardır. Bu asıllara münafi olan hadis ile amel olunmaz. *Türkler*'in kesif bir surette bulunduğu *Basra*'da ehli hadise muarız bulunan, yine *Kâbilli Bap oğlu* tarafından vazolunan mektebin mütekâmil bir şekli olan *Belhli İbrahim Nazzâm* tarafından yürütülen rey sahipleriyle *Kâbilli Ebu Hanife* arasında bir fark vardı. Her iki taraf sünnetin, hadisin miyari hususunda muhaddislere muhalefet etmişler ise de aslî bir teşri meselesinde ayrılmışlardır. *Ebu Hanife* sünneti aslî bir teşri saymış, diğerleri aslî bir teşri saymamıştır.

ç) Sünnette miyar: Muhaddisler sünnet ve hadiste senetlerin, ravilerin kuvvet ve zâflarını miyar addettikleri halde *Zota oğlu*, hadis ve sünnetlerle amel etmenin şayi olup olmadığını nazari itibara alıp, mucibiyle amel edilmesi şayi olan hadis ve sünneti tanımak, amel edilmesi şayi olmayan hadisi ve sünneti tanımamak suretiyle bir miyar kabul etmiştir. Böylece hukuka ait olan hadislerin pek büyük bir kısmını teşkil eden ve âhât denilen hadislerde teamül miyar olmuştur.

d) İstihsan: *İmamıâzam* istihsan prensibi ile mütemayizdir. İstihsan, kıyası bırakıp ya umumî asıllara, reye veya diğer muayyen bir asla veya kıyasa muhalif olan bir esere, nakle rücu etmektedir. *Türk* ili evlâdından olup en yüksek hukuk mütehassısı *Şemsüleimme Serahsî* istihsanı «kıyası bırakıp halka en uygun olanı almak», kıyası «güçlüğü atıp kolaylığı elde tutmak» suretiyle tarif ediyor. Sonra avam ve havasın müptelâ olduğu ahvale ait ahkâmı kolaylık aramaktır diyor ki, *Ebu Hanife*'nin ne derece halkın ihtiyacını gözettiğini, nasıl olursa olsun güçlüğü, sıkıntıyı kaldırıp kolaylık suretiyle içtihat ettiğini gösterir. Kurultayda kıyaslar hakkında serbestçe münazıra esnasında şakirtleri tarafından vuku bulan itirazlara karşı «bunu ben müstahsen görüyorum» der ve bu bapta o kadar meseleler getirirdi ki, hiç biri ses çıkaramazdı.

e) Örf ve âdet: Dünüevî muamelelerin bir esası da örf ve âdettir. Halkın teamülüne bakmak prensibini güden *Ebu Hanife* ilkönce meseleyi kıyasa bağlar, kıyası yürütemezse, istihsana geçer, istihsanı yürütemezse örf ve âdeti ele alır. Teamüle verdiği ehemmiyet yüzünden «teamül veya örf ve âdet, şerî bir hüccettir. Umumî teamül ile amel vacip olurdu, hakkında kitap ve sünnet va-

rit olmıyan hükmü şeriyi isbat için örf ve âdet hakem kılınır. Örf ve âdete bina kılan cüzî hükümler değişebilir». Bu prensibe mebni halkın örf ve âdeti yüzünden bir çok meseleler hallolunmuş, ihtiyacı üzere bir takım meseleler tecviz olunmuştur.

f) Hürriyete ihtimam: *Ebu Hanife* sehabenin kavliyle mukayyet değildir. «Nereden söylediğimi bilmiyen veya delilimizi anlamıyan kimsenin bizim sözümüz ile fetva vermesi helâl olamaz» sözü hakkı arama, araştırma hususunda ne güzel bir tavsiyedir. *Ebu Hanife* kıyasa mebni, bir takım hadisleri almamış, sıkıntıdan kurtulmak için fikir sarfını öğrenmiştir. *Zota oğlu* serbest reylerde bulunması için şakirdi *Ebu Yusuf'un*, kavillerini zapt ve tahrir etmesine razı olmamıştır.

g) *İmamâzam* ateş ve güneş ile necasetin tahir olacağını bildirmiş, gayrı müslimin camilere, hattâ *Mekke'deki Mescidi Haram'a* bile girebileceğini, gayrı müslimin zekâta tevkil olunacağını caiz görmüş, cihadın illetini gayrı müslim olmağı kabul etmemiş, belki muharip bir düşman göstermiş, cihadı hacdan efdal bulmuş, vakfi yalnız bir atıye sayıp hâkimin hükmü lâhik olmadıkça vakfın mülkünden çıkmıyacağını, ölüme bağlı olan vakfın vasiyet kabîlinden olacağını beyan etmiş, aklın hayrî şerri, hüsnü kubhu idrâk edebileceği düsturunu koymuş, sihrin hakikatini ve cisimde tesirini, müslim ile gayri müslim arasında kısıstaki farkı kaldırmış, bülûğa eren erkek ve kadın hakkında velisinin iznine lüzum görmemiştir.

Nümune olarak gösterilen şu misallerden ve bundan sonra zikrolunacak iki mühim meselelerden zâhir olacağı veçhile içtihadında asrın ihtiyacını gözetmiş, hürriyete ve akla ehemmiyet vermiş, serbest düşünmüş, reyî eline almış olmakla ve sâliklerinin ekseriyeti azimesini *Türkler* teşkil etmekle, içtihadının *Türk* ideolojisine uygun olduğu tamamiyle zâhir olur.

Ebu Hanife'nin sâlikleri, imamlarından aldıkları feyiz sayesinde serbest reylerini izhar etmişler, «örfe bina kılınan nassın (kitap ve sünnetin) örfe göre değişebileceğini, nassın icmaı ümmet ile mensuh (hükümsüz) bırakılabileceğini, icmaı ümmetin diğer bir icmaı ümmet ile bozulabileceğini, naklî teşri gibi aklî bir teşri de bulunabileceğini, yâni aklın idrâk edemediği yerler naklî teşrie bırakılıp bunun maadasını aklın şer' gibi bir şeyi helâl veya haram kılacağını, hadislerin rey ile doğrultulabileceğini, âdete bina kılınan sünnetlerin terkolunabileceğini, sıkıntılarını def hususunda bir takım kaidelere müracaat edilebileceğini bütün islâm dünyasına bildirmişlerdir.

Zota oğlu'nun bir de iradesine bakalım: İradesi gayet metindir, reyine tamamiyle sadıktır, onu hiç bir şey sarsamaz, bu bapta her fedakârlığı gözüne alır. Nitekim, *Emevî* ve *Abbasi* devletlerini muhik bir devlet görmemiş, sevememiş, beğenmemiş olmakla, mücerret, bu devleti teyit etmemek, muhik olmıyan devlete muin olmak emelini gözeterek, devlet içinde bulunmamağı azmeylemiş olmakla, emarettten sonra en yüksek, en büyük bir makamı, *Bağdat* kadılığını reddetmiş idi. Böylece devletten yüz çevirdiği anlaşılacak hapis ve darp cezalarına duçar edildi. *Abbasi* halifelerinden *Elmansur* zamanında hapisanede kamçı ile dövülerek dayanın tesiri ile can verdi. Reyinden dönmedi, Artık içtihadı ile, iradesi ile tam bir *Türk* kafasında olduğu zâhir olur.

X. — *İmamâzam* kadınlara hâkimlik vermiş, *Kuranı mânadan ibaret görmüştür*.

a) *Zota oğlu* islâm dünyasında ilk defa kadınlara hâkimlik vermiş, hudut ve kısas gibi ağır cezadan maada bütün hukukta kadı olabileceklerini bildirmiş, hasımlar arasında ahkâmı ilzam, tenfiz ve imza vazifesinde erkeklerle müsavi tutmuştur. *Irak* fıkını *Ebu Hanife'nin* sâliklerinden ahzettikten sonra, başlıbaşına müçtehit olan, yine *Türk* ili evlâdından *İbni Ceri Taberî* bu bapta büyük üstadından daha ileri gederek, her hususta kadının kadı olabileceğine kail olmuştur. *Hanefî* müçtehitlerinden hiç biri imamlarının içtihatlarından ayrılmamıştır. Bu bahis fıkıh kitaplarının hemen hepsinde musarrahtır. Kadınlara hâkimlik vermek, *Türk* kafasının en bariz bir vasfıdır. İslâmın zuhurundan evvel *Türkler* kadınlara hâkimlik vermişlerdi.

b) *Ebu Hanife* islâm dünyasında ilk defa *Kuran* lâfız değil, belki lâfzın ifade ettiği mânadır, demiştir (1). Bu prensibe göre *Kuran*'ın arapça, türkçe ve acemce gibi herhangi bir dile ihtisası yoktur. Mânadan ibaret olan *Kuran*'ın herhangi bir dil ile ifade olunması müsavidir (2). *Zota oğlu'nun* bu bapta delilleri tamamiyle gösterilmiştir. *Kuran* nazmı arabînin ifade ettiği mânayı bildiren herhangi bir dil ile olan bir terkibi hususî olmakla, namazda okunması emrolunan *Kuran*, işte bu iştirak noktasını teşkil eden *Kuran*'dır (3). Bu, tıpkı bir hayvanın kesilmesi esnasındaki besmele gibidir ki, herhangi bir dil ile besmele çekilirse çekilsin, icmaî ümmet

(1) *Ebuliyesi Semerkandî*; *Kitabülmuhtelef*.

(2) *Hüsamettini Buharî*; *Elcamiissağır şerhi*.

(3) *Zevzenî*; *Şerhi manzumei Neseî*.

ile tecviz olunmuştur (1). *Kuran* yalnız mânadan ibaret olmakla arapça olan hususî nazım ve terkiibini güzelce telâffuza kudreti olsun, telâffuza kudreti bulunmasın, nazmı arabiye telâffuza gücü yetsin, gücü yetmesin, herhangi bir kimsenin namazda *Kuran*'ı herhangi bir dilde okuması caizdir (2). Artık namazın başlangıcında herhangi bir dil ile tanrıyı anmak, meselâ: «Tanrı uludur» demek, namaz içinde *Kuran*'ı ve kaidelerde teşehhütleri okumak, cuma günleri hutbe irat etmek caizdir (3).

Ezanda muteber olan örnektir (4). *Ebu Hanife*'nin şakirtlerinden *Hasan bin Ziyadillülüi*'nin rivayetine göre, meselâ: farsça ezan okunduğu takdirde, halk, bunun ezan olduğunu anlayacak olursa, bu ezan caizdir. Anlamıyacak olursa, ezan caiz olmaz. Çünkü ezandan maksat, namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir (5).

Şakirtleri *Ebu Yusuf* ile *Muhammed bin Hasan Kuran*'ın yalnız mânadan ibaret olması hususunda üstatlarımızdan ayrılarak *Kuran*'ın mâna ile beraber nazmı arabinin mecmuundan ibaret olduğunu kabul etmişler, yalnız nazmı arabiye rüknü zait saymışlardır. Bu prensibe göre aciz zamanında, nazmı arabiye telâffuza gücü yetmeyenlere göre arapçadan başka herhangi bir dil ile *Kuran*'ın okunmasını tecviz etmişlerdir (6).

Haneî imamlarınca arapçayı telâffuza gücü yetmeyenlerin kendi dillerince namazda *Kuran*'ı okumalarında hiç bir ihtilâf yoktur.

İmamâzam'ın bilâhare şakirtlerinin kavillerine rücu ettiği diğer bir şakirdi *Nuh bin Meryemilmervezi*'den naklolunmuş ise de bu nakil bilâhare yazılan hilâfiyat kitaplarında yoktur. Bu rivayet *İmamâzam*'dan iki üç asır sonra yazılan kitaplarda görülmektedir. Nitekim *Zevzenî*, manzume şerhinde 370 de ölen *Ebu Bekir Razi*'den naklediyor. Halbuki *Ebu Bekir Razi* «*Ahkâmülkurn*» tefsirinde bu rücu rivayetini yazmayıp, ademi rücu rivayetini yazmaktadır. Ondan sonra 940 tarihinde ölen *Serahsî* mepsutunda ademi rücu rivayetini teyit ediyor.

Kuran'a mânadan ibaret demek te tamamiyle *Türk* ideolojisine muvafıktır. Görülüyor ki, *Türkiye Cumhuriyeti*'nce kadınlara

(1) *Zevzenî*; Şerhi manzumei Neseîi.

(2) Elcamiüssagir şerhi.

(3) Mabsutı Serahsî.

(4) *Zevzenî*; Şerhi manzumei Neseîi.

(5) Mabsutı Serahsî.

(6) Elcamiüssagir şerhi.

hâkimlik vermek ve ezanı ve kameti, selâtüselâmı türkçe okumak, hutbeyi türkçe irat etmek, *Ebu Hanife*'nin mezhebine uygundur. Daha hâlâ *Ebu Hanife*'nin *Türklüğü*'nden şüphe edilir mi?

Türk Evlâdı ve Çıraqlarıyla Avrupa

Türk evlâdı ve çıraqları, on altıncı asırdan bugüne kadar imtidat eden yeni felsefenin müessisleri sayılan *Beykın* ve *Dekart*'tanberi gelip geçen batı filozof ve mütefekkirlerinin bir takım esaslı reylerini, akıl ve mantık kaidelerine ittibadan başka ellerinde tahkik vasıtaları yok iken, mücerret yüksek zekâlarıyla, derin varışlarıyla onlardan evvel haber vermişlerdir. Onların batıda yaptıklarını *Türk* evlâdı ve çıraqları doğuda yapmışlardır. Biz *Türkler* bunlar ile ne kadar iftihar etsek yeri vardır. İşte göğsümüzü kabarta kabarta tarih sırasile o yüksek simaları bildiriyoruz.

I. — *İbrahim Nazzamı Belhî* (226 hicri).

İslâm dünyasında kelâmı felsefe mektebini açan iki âlimden biri olan *İbrahim Nazzamı Belhî*'nin şu reyleri bugün yaşıyor.

a) «Cevherler ve cisimler bir halden diğer bir hale intikal etmek suretiyle yenileşir.»

Bugün «beden, dimağ daima tebeddül etmektedir». Tabiiyyunun meşhurlarından *Güviye* «hayat daimî dolap gibi döner bir rüzgârdır» diyor. Eski maddeler yerine hissolunmaksızın yeni maddeler kaim oluyor (1).

Şu kadar ki *Nazzam*'ın reyini daha umumîdir, insanın bedenine, sair cevher ve cisimlere de şamildir.

b) «Cisimler arazlardan mürekkeptir.»

Bugün fenomenizm sistemi de böyledir. İngiliz filozofları *Lok*, *Huyum*, *Berkley*, *Stuart Mil*, *Hüksley* hep fenomenisttir, yalnız izahlar ayrıdır (2).

c) «Cisimler hep müteharriktir; cisimde iki hareket vardır. Hakikatte sükûn yoktur.»

Baron dö Holbach ta şöyle diyor: «Hareket küllî ve daimî bir vâkıadır. İki türlü hareket vardır. Sükûnu mutlak yoktur» (3). Yalnız iki hareket ayrı izah olunuyor.

(1) *Emil Buvarak*; Felsefe mebadisi dersleri.

(2) *Emil Buvarak*. - *Karl Forlender* tercümesi. - *Fıyye*, Felsefe tarihi.

(3) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*. - Felsefe tarihi.

ç) «Hareketten başka âraz yoktur, bu sözle tabii hâdiseler harekete irca olunuyor ki bugünkü nazariyeye tamamiyle uygundur (1).

II. — *Ebu Bekir Razî* (330 hicri) (2).

↳ Tabiat felsefesini vazeden *Razî*'nin şu reyleri vardır:

a) «Halâda cazibe vardır» söziyle *Newton*'a mübeşşir oluyor.

Newton cazibe denilen kuvveti halâda bütün cisimlerin umumî cazibesi diye kâinata ithal etti (3).

b) Bugün hâkim olan tecrübe ve müşahede medadını tutmuştur.

III. — *Ebu Nasr Farabî* (339 hicri).

Muallimisani şu reyleri haber veriyor:

a) *Farabî Medinei gayrifadıla*'yı izah ederken: «Gördüğünüz mevcudat birbirine zıttır, her biri diğerini tahribe çalışır» mukaddemesiyle insanlar arasında cidalin, tagallübün hâkim olduğunu ilk defa beyan etmiştir. Bugün İngiliz filozofu *Hobbes*, cidalci cemiyet nazariyesini ileri sürüyor (4).

b) *Farabî* diğer bir rey olmak üzere «insanlar birbirlerine muhtaç olmakla, arzularıyla içtimâî varlığın hâsıl olduğunu» da bildirmiştir.

Bugün de İngiliz filozofu *Lok* ile Fransız filozoflarından *Russo* «içtimâî mukavele nazariyesi» ni ortaya koyuyorlar (5).

c) *Farabî* beşer bilgisini, insanın fevkinde olan ruhun ameli bir neticesi görüyor, bilginin yukarıdan neşet ettiğini bildiriyor. Yalnız akli bir cehit ile hâsıl olacağını kabul etmiyor. Kısası, bilgi Allah tarafından verilen bir şeydir, hadis iledir, yoksa insanın kisbi ile değildir (6).

Fransız filozofu *Bergson*, bilgide bu hadis veya iftitâr nazariyesini tutuyor (6).

ç) *Farabî* bugünkü feylosofların vacibi isbatta yürüttükleri imkân ve hareket delillerini veciz bir surette izah ediyor.

(1) *Emil Buvarak*.

(2) *Bey Cebel Diyr*indendir. *Cebel Diyr Türk* diyarıdır. Tarihülmülük vesselâtin. *Halac Türk*'lerinin kondukları memlekettir. *Çağatay* lügati - *Şeyh Süleym*.

(3) Almanca *Karl Forlender* tercümesi - Edebiyat Fakültesi neşriyatından.

(4) *Karl Forlender* tercümesi, *Fuyye*, Felsefe tarihi.

(5) *Fuyye*; Felsefe tarihi.

(6) *Lutfi Cuma*, Felâsifetü'lislâm, Mısır basımı.

d) *Farabî* din âlimlerinin «ahlâk ulûmu şeriyedendir» sözlerine karşı gelerek, «aklın ahlâkta temel olarak kabul ettiği sülûkün en yüksek yolu olduğunu, tek başına hayır ile şerri temyiz kudretinde bulunduğunu» ileri sürerek, tamamiyle akli ve müstakil bir ahlâk vazetmiştir. *Farabî*'de görülen akli hayır ve şer, fıkhîta ilk kısımda görüldüğü veçhile, akli teşri şeklinde tecelli ediyor.

Bugün *Alman* feylesofu *Kant* ta, dine tâbi olmıyan müstakil bir ahlâk ortaya koymuştur (1).

e) *Farabî* «mümkünün ademi, tenakuzsuz tasavvur olunur» diyor.

Bugün de klâsik felsefe kitaplarında böyle deniyor (2).

f) *Farabî* iknaî olan kaziyeler gibi mümkünlerde «tekâfüü edille» yi tecviz eder. *Tekâfüü* edille kaziyelerdeki hükmü gösteren nisbetin nefi ve isbattan ibaret olan her iki tarafa ait delillerin aynı kuvvette olması demektir. Artık mümkünler iki müsavi olan nakizî netice verebilir.

(*Kant*'ın antinomisi de iki müsavi olan nakizî netice verir. Nitekim: «Âlem basit cüzlerden mürekkeptir, cevherin ilâgayrünnihaye taksimi kabil değildir» dava, «âlemde mutlaka basit hiç bir şey yoktur, cevher ilâgayrünnihaye taksimi kabildir», nakizî dava, «bir vacibülvücut vardır», dava, «mutlak olarak bir vacibülvücut yoktur» (3), nakizî dava, şu kadar ki *Farabî* delil itibariyle, *Kant* delilin verdiği netice itibariyle beyan etmişlerdir.)

IV. — *Yahya bin Adî* (346 hicrî) (4).

Tabii hâdiseleri harekete irca etmekle, bugünkü nazariyeyi bildiriyor (5).

V. — *Ebülhasan Âmirî*.

(*Aristo* şârihi *Horasan* feylesofu *Ebülhasan Âmirî*, felsefedeki gayeyi nefsi bilmekte görür, tabiati bunun merdiveni sayardı. Böylece felsefesini ruhiyata bina etmekle, felsefeyi tamamiyle ruhiyata bina eden *İskoçya* feylesofu *Reyd*'e mübeşşir oluyordu; *Dügald*, *Stüvart* da *Reyd*'i taklit etmiştir (6).

(1) *Fonsgriv*, Felsefe mebadisi. - *Emil Buvarak*.

(2) *Emil Buvarak*.

(3) *Kant*, Akli mahz tenidi. - *Fuyye*, Felsefe tarihi.

(4) *Farabî*'nin şakirdi.

(5) *Emil Buvarak*.

(6) *Fuyye*; Felsefe tarihi. - *Buvarak*.

VI. — *Ebu Süleyman Büstî.*

Basra'da dinî, felsefî ve siyasî cemiyet teşkil eden «ihvanı safakardeşler» in risalelerini kaleme alan *Ebu Süleyman Büstî*, şu reyleri ortaya koymuştur (1):

a) «Hasseler doğrudan doğruya idrâk ettiği şeyde hatâ etmeyip, vasıtalar ile idrâk ettiği şeyde hatâ eder.»

Kant da aynıyle böyle diyor (2).

b) İlim dünyasında en evvel ilmî bir üslûp ile tekâmül nazariyesini bildiriyor. Böylece Darwinizmi çok zaman evvel ortaya koymuştur.

c) *Ebu Süleyman Büstî* «insan küçük âlemdir. Âlem büyük insandır» nazariyesini izah ederek, *Spenser*'in içtimaiyat nazariyesine temas ediyor; *Spenser* bu nazariyeyi içtimaiyat ilmindeki bahsine esas kılmış, «hekimlerin sözlerini bilmek hususunda âlem büyük insandır, ilh...» demişti (3).

ç) Ulûmu tasnifte tertip göstermekle *Amper* ve *Ogüst Kont'*tan evvel ulûmu tasnifte tertip tarzını göstermiştir (4).

VII. — *Ebu Süleyman Siczî* (5) (390 hicrî hududu).

Bir vasıta ile *Farabî*'nin şakirdi olan ve zamanında *Bağdat*'ta felsefe mümessili bulunan *Ebu Süleyman Siczî*, din ile felsefe sâhasını ayırırdı. *Klod Bernard* da din ile felsefe sâhasını ayırılmış, *Fonsgriv* pozitivismeye karşı müdafaada bu esası tutmuştur (6).

VIII. — *Ebülfeth Nuşençânî.*

Müstakil feylesoflardan tam ahlâkçı olan *Ebülfeth Nuşençânî*'nin nazarında âlem bir rüya, bezenmiş bir bezek, dost kisvesine bürünmüş bir düşmandı. *Şopenhoer* hayat rüyadır derdi (7). *Hartman*'ın «hayat daimî iğfallerden ibarettir» sözü ile *Nuşençânî*'nin

(1) *Basra*'da *Kâbilli Bap oğlu* ile başlayan felsefî cereyan yine *Kâbil* mülhakatından *Büstli Ebu Süleyman* ile nihayet bulmuştu. Burada *İbrahim Nazzami Belhî*'nin vazırlarından olduğu kelâmî felsefe veya mütezilî felsefesinin fikirleri neşrolunurdu.

(2) *Emil Buvarak*.

(3) Felâsifetülislâm tarihi. Mısır basması.

(4) *Spenser*; Tasnifülulûm. - *Rabiye*; Mantık.

(5) *Fansgriv*; Mebadii felsefe.

(6) *Sicistan* ve nahiyelerinde *Oğuz Türkleri* vardı - *Elbedü vettarih*; *Halac*'lar eskidenberi *Hind* ile *Sicistan* arasında idi.

(7) *Frank*; Felsefe kamusu; *Paul Jane*, Metafizik ve psikoloji prensipleri ve *Gabriyel Seay* ile müşterek olarak yazdıkları felsefe tarihi.

«âlem dost kisvesine bürünmüş bir düşmandır» sözü aynı mânadadır (1).

IX. — *Ebu Bekir Kumsî*.

Horasanlı Ebu Bekir Kumsî de *Ebu Süleyman Siczî*'nin şeriki idi. «Nefs vahdet ister» diyerek «felsefi bilgi tamamiyle birleşmiş bir bilgidir» düsturunu *Spenser*'den çok zaman evvel haber vermiştir (2).

X. — *Miskeveyhi Razi* (421 hicri).

İki vasıta ile *Farabî*'nin şakirdi olan mesai sâliklerinden meşhur ahlâkçı feylesof *Miskeveyh* şu sözleri beyan ediyor:

a) «Basitten mürekkebe gittikçe güçlükler hâsıl olur». *Ogüst Kont* da ulûmu tasnifte bu esası gözetmiştir (3).

b) Mabadettabiada üç ahlâkî sıfat isbat ediyor: Cud, kudret ve hikmet.

Lâypnic te aynıyle bu üç sıfatı isbat etmiştir (4):

c) Tekâmül nazariyesinde maymunu tasrih ederek «insanın ilk mertebesiyle hayvanın son mertebesi arasında ittisal vardır» diyor. Darvinizmi *Ebu Süleyman Büstî*'den daha ziyade inkişaf ettiriyor.

ç) Fert için bir meseli âlâ, nümunei imtisal arıyor, ona erişmek için çalışıyor. Amel ile ona erişince kemalin en son derecesini bulmuş oluyor.

Bu meseli âlâ, *Şopenhoer*'in «hayat hikmeti» kitabında yer bulmuştur (5).

d) Ölümden korkmamanın çareleri hakkındaki fikri de *Güyo*'nun «müstakben akidesi» nde yer bulmuştur (6).

e) «İnsan küçük âlem, âlem büyük insandır» nazariyesini de izah etmiştir.

XI. — *Şeyhürreis İbni Sinâ* (428 hicri).

Baş feylesof bir çok reyleri haber vermiştir:

a) «Sofizm mantıktaki tenakuz şartlarına vâkıf olmadan ileri gelir.»

(1) *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(2) *Buvarak*.

(3) *Ogüst Kont*; Felsefi ispatıye dersleri. - *Fonsgriv*.

(4) *Buvarak*.

(5) *Tarihi felasifetülislâm*.

(6) *Lâtfi Cuma*; *Tarihi Felsefetülislâm*. Mısır basması

Pol Jane ile *Gabriel Seay*'ın felsefe tarihlerinde aynıyle şu söz vardır: «Sofizm, tenakuz mebbeine müphem bir şurudan ile-ri gelir.»

b) «İlim bürhansız olmaz, şu kadar ki bazı malûmat vasıtasız elde edilir» sözü, sofistleri reddeder. Bugün de klâsik kitaplarda sofistler öylece reddolunuyor (1).

c) «His ve tecrübenin çoğalması, olsa olsa bir ikna verir, his ve tecrübe ile elde edilmiş malûmatın yakini ve zarurî olması bir kıyası hafiyeye bağlıdır»; kıyası hafiyeyi şöyle tertip ediyor: «Cüzîlerde, mahsuslarda gördüğümüz böyle küllî bir ittirat olmasaydı, gördüklerimiz bu kadar çok olmazdı». Bir de bugünkü metodolojiye bakalım: *İskoçya* ve eklektizm felsefesi sâliklerine göre istikranın mebnası mahzuf bir kübradır: Tabiat kanunları sabittir ve umumîdir, diğer tabir ile tabiat kanunlara tâbidir. *Ravesson* «illiyet mebdei istikranın damarıdır» diyor. Menşei tecrübe olmayıp bizzat zihinde olmadıkça istikra, ulûmun mühtaç olduğu yakini temin edemiyor. Bu halde istikranın mebnası aklî bir mebbe oluyor. Baş feylesof kıyası hafî ile işte bu reylerin esasını ilim dünyasına haber veriyor (2).

ç) «Hissî idrak bütün nefis amelîyesinin temelidir.» *İbni Sinâ* böylece bilginin başında ihsas ve tecrübeyle bir hisse veriyor da, *Kant*'a mübeşşir oluyor.

d) Bilgi nazariyesini bugünkü reprezentasyonistler gibi düşünüyor. Bu sisteme göre melekelerde; hissî âleflerde intiba hâsıl olur. O vasıta ile idrâk vuku bulur. *İbni Sinâ*'da idrâkin vukuunu kuvvetler vasıtasıyla görüyor. İdrâke şuur hâsıl olunca, teemmül etmeksizin, doğrudan doğruya idrâkin vukuunu kabul etmiyor.

e) *İbni Sinâ* bilgiyi «eşyanın nefiste hâsıl olan suretlerinden ibarettir» diye tarif etmekle, bugünkü idealistlere mübeşşir oluyor (3).

f) *İbni Sinâ* mantıkta kaziyenin cihetlerini bildiren kaziyeleri tabiri mahsusu üzere müveccahtı, ilkönce mutlaka, mümkün, zaruriyeye varıyor (4).

Kant da *İbni Sinâ* gibi apodictique, problématique, assertorique, kısımlarına ayırmıştır (5).

(1) *Fonsgriv*.

(2) *Emil Buvarak*.

(3) *Emil Buvarak*.

(4) Hükümlerin madde veya ciheti varlık ise kaziyeye mutlaka, imkân ise mümkün, zaruret ise zaruriye olur.

(5) *Kant*; Aklî mahzî tenkit.

g) *İbni Sinâ* şifada kaziyei münharifeden bahsediyor, kaziyei münharife mahmulün kemiyetini bildirir. Bu kemiyet hakkı kaziyenin tabii vazına göre mevzua ait iken tabii vaziyetinden inhiraf etmekle bu namı almıştır. Bugün *Hamilton*, bu reyi qualification du prédictat «mahmulün kemiyetleşmesi» prensibiyle ortaya koymuştur (1).

h) *İbni Sinâ* tabiatte istintaç ile müşahede arasındaki boşluğu doldurmuş, aralarında a priori bir âhenk bulmuştur; ortaçağlarda tabiiyatta istintaç veya talil ile faraziye, son çağlarda bu ikisi yerine müşahede ve tecrübe geçmişti. *İbni Sinâ* bu sistemi ile akıl kanunlarıyla tabiat kanunlarının âhengini bildirmişti. Bugün ampiristler, *Lâypnîç* ve *Kant*, bu âhengi bildiriyor, yalnız izahta görüş farkı vardır (2).

i) *İbni Sinâ* şifada bir tertip gözeterek, maddenin tedricî olarak kaldırılmasını hedef ederek, nazari ilimleri üçe ayırıyor. Bugün *Spenser* de nazari ilimleri üçe ayırmış, *Fransız* felsefe müellifi klâsik kitapta bu yolu tutmuştur (3).

Baş feylesof ilimleri tasnifte mantıkî tasniften hariç tutmuştu, bugün de *Ogüst Kant* mantıkî tasnif harici tutmuştur (4).

j) *İbni Sinâ*, «mantık ilimlerin başıdır» der. *Alman* feylesofu *Hegel* de «mantık bütün felsefenin aslıdır» diyor.

k) *İbni Sinâ* cismin ilk kemalini «kaldırılmakla mevzu kalmaz, cisim yok olur», ikinci kemalini de «kaldırılmakla mevzu kalır ise de kemal kalmaz» diye tarif ediyor.

Lok ta cismin evveli ve tâli keyfiyetlerini böylece tarif ediyor (5).

l) *İbni Sinâ* akıl nazariyesinde ilk mertebesi olan akli heyulânîyi mutlak bir istidat, bilmek hakkında mutlak bir imkân mertebesi gösteriyor ki, bir nevi «table rase» perdahlı, düz levha halindedir.

Lok ta, henüz doğmuş bir çocuğun zihni bir «table rase» tır diyor (6).

m) *İbni Sinâ* hareketi «cisimde sabit olan bir halin tedricî o-

(1) *Buvarak*

(2) *Buvarak, Fuyye.*

(3) *Spenser*, Tasnifi ulûm, felsefi ispatîye dersleri.

(4) *Fuyye, Buvarak.*

(5) *Frank; Stuart Mill; İstintacı ve istikraî mantık.*

(6) *Fuyye.*

larak fiile çıkması» ile tarif etmekle, bugünkü kuvvei zinde nazariyesini andırıyor.

n) *İbni Sinâ Necat*'ta on yedinci asırda keşfi haber verilen su tazyiki ile hava tazyiki hâdiselerinden yedi asır evvel bahsediyor. Fakat bu nazariyeyi iltizam etmiyor.

o) *İbni Sinâ* varlık tasavvurunu bedihî görür. Bugünkü klâsik kitaplarda da böyledir. (1).

p) *İbni Sinâ* mümkünlerin varlığı mahiyetten başka olduğunu bir prensip olarak kabul eder. Bugünkü klâsik felsefe kitaplarında da böyledir (2).

r) *İbni Sinâ* ruhu ilk defa psikolojik bir tecrübe ile isbat etmiştir, ondan evvelkiler mücerret mantık delilleriyle isbat ederdi.

Bugün Dekart bu yolu tutmuştur (3).

Baş feylesof ruhun mahiyetini isbat hususunda işaretta bugünkü vahdet, ayniyet delillerini bildirir (4).

s) *İbni Sinâ* vacibi isbat hususunda imkân delilini nasıl başa koymuş, hareket delilinden nasıl bahsetmiş, namütenahi illetler silsilesinin muhal olduğunu nasıl bir asıl olarak kabul eylemişse bugünkü klâsik kitaplar da o yolda tertip olunmuştur (5).

ş) *İbni Sinâ* varlık mefhumundan vacibin varlığını istintâç ederek *Sen Anselm* delilini daha evvel haber veriyor ve bu vasıta ile *Dekart*'a mübeşşir oluyor. Bu delili *Lâyptniç* tadil ediyor, *Spinoza* bedihî bir surette inkişaf ettiriyor. *Bosüe* de bu delili derin ve kuvvetli bir tarzda serdediyor, *Hegel* delili *Kant*'a karşı iltizam ediyor (6).

t) *İbni Sinâ* işaretatta budun tenahisi münasebeti ile namütenahinin tefadulî prensibini *Lâyptniç*'in «asgarı namütenahi» prensibinden evvel anlamış ve tatbik etmiştir (7). Gerek meşailer ve gerek kelâmiler hep *İbni Sinâ* ile beraber yürümüşlerdir.

u) *İbni Sinâ*'nın inayeti ezeliyesi (8) *Lâyptniç*'in «âhengi eze-

(1) *Fonsgriv*.

(2) *Fonsgriv*.

(3) *İslâm Ansiklopedisi*.

(4) *Buvarak*.

(5) *Buvarak*.

(6) *Fuyye*, *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*.

(7) *Fuyye*.

(8) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*.

li» düsturundan (1) evveldi. *Lok*'ün «bizde madde ve idrâk mânaları var ise de, sırf maddî bir mevcudu idrâk edip etmiyeceğini olabilir ki bilemeyiz. Çünkü *Allah* kabiliyetli bulduğu bazı madde kütesine idrâk mi bahşetmiştir? Yoksa o maddeyi gayri maddî bir cevheri müdrük ile mi raptetmiştir? Bunu sırf kendi düşüncelerimizle, ilham vuku bulmadan evvel keşfedemeyiz» sözü ile bir tercümede görüldüğü veçhile «fikirlerimiz öyle idrâkler verirler ki, onlar *Allah*'ın irade ve hikmeti samdaniyesi ile tanzim edilmiştir» sözü arasında münasebet vardır ki, âhengi ezeli sistemini *Lâypnic*'ten evvel zımnen ikrar etmiş oluyor. Yine bu sisteme göre *Fransız* feylesofu *Geulinx* «*Allah* ruh ile cismin birbirine daimî tesirini temin etmiştir» diyor (2).

ü) *İbni Sinâ* hayır ve şer nazariyesinde: Uz görüşlü olmakla bu bapta ne söylemiş ise, *Lâypnic* ondan fazla bir şey yapmamıştır (3). *İbni Sinâ* şerri noksan, elem ve günah olmak üzere üç kısma ayırdığı gibi *Alman* feylesofu *Lâypnic* te mabadüttabiî (mevcutların tabii noksanı), cismanî (elem) ve manevî (günah) olmak üzere bu büyük *Türk* feylesofu gibi üç kısma ayırıyor (4).

v) *İbni Sinâ*'nın nazari ve amelî akıl taksimi *Kant*'ta görülüyor. Yalnız bu *Alman* feylesofu *Numen* «eşyanın hakikati, vücudun hakikati» saydığı iki yüksek mefhum olan *Allah* ile ruhu akli amelî ile buluyor. *Türk* feylesofu ise yüksek dereceye çıkan nazari akıl ile buluyor (5).

y) *İbni Sinâ*'nın, ihsas lâmesini tahlil edip mukavemet hissi, adalî his gibi zahiri hissi beşten ziyade çıkarması, bugün psikoloji kitaplarında görülüyor.

z) *İbni Sinâ*'nın ruh ile beden ayrılması hususundaki sistemini bugün *Dekart* ile bir çok *Fransız* feylesofları yürütüyorlar.

ab) *İbni Sinâ*'nın psikolojisinde dinamizme dayanan parallelizm sızıntısı vardır.

ac) *İbni Sinâ* iradeyi «tasavvuru cüzî, şevk, azim, adalât ve

(1) İnanç ilmi barinin kâinatın nizam ve hayır üzerine en lâyık olan veçhile taallûk etmesi, kâinatın da ilmi barinin taallûku veçhile hayrı mahzdan sadır olması demektir ki ilim, irade, kudret ve hayır vasıflarını camidir.

(2) *Karl Forlender* tercümesi.

(3) *Fuyye, Buvarak, Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(4) *Fuyye, Buvarak, Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(5) *Fuyye; Kant - Akli ameliyi tenkit*.

âsabı tahrik» unsurlarına ayırır ki, bugün klâsik kitaplarda vardır (1).

aç) *İbni Sinâ* ve onunla beraber yürüyen meşâî ve kelâmîler «mahiyet meçhul değildir» demekle, mahiyetin ezeli olduğunu kabul ederler. Bugün de klâsik kitaplarda zâtın, mahiyetin ezeli olduğu zikrolunuyor (2).

ad) *İbni Sinâ* şifada ikinci keyfiyetlerin sübjektif - enfüsi olup olmadığını uzun uzadıya tetkik etmiş, sübjektif olduğunu zikretmiştir. İngiliz feylesoflarından *Hamilton* ve *Stuart Mill* arasında bu tetkik ve münakaşa devam eyliyor (3).

ae) *İbni Sinâ* kıyası şartının vazıdır, kıyası şartı kıyası istisnâden daha umumîdir. Bugün de mantıkı surîde mevcuttur (4).

af) Nihayet *Dekart*'ın adventice, factice, inné ideleri *İbni Sinâ*'nın işaretinde görülüyor.

XII. — *Basralı İbni Heysem* (430 hicri).

Farabî'nin şakirdi olan *Basralı İbni Heysem*, meşâî olmakla beraber kendisini riyaziyata vermişti. *İbni Heysem* şu gibi rey sahibidir:

a) Hak yalnız his veya yalnız akıl tarikleriyle elde edilemez. Belki madde ve unsuru hissiyat, sureti akliyat olan reyler yolunda gidilerek elde edilebilir.

Kant ta «ilimlerin maddelerini tedarik eden tecrübe, ona suret veren akıldır» derdi (5).

b) *İbni Heysem* ilkönce şüpheyeye düştü. Hiç bir yol tutamadı. Sonra yukarıda zikrolunan yolu tuttu.

Dekart'ın şüphe yolu meşhurdur (6).

c) *İbni Heysem* ahlâkî sıfatları *Lâyniç* gibi isbat etmiştir (7).

ç) *İbni Heysem* «*Mizanülhikme*» eserinde kuvvei muharrike esaslarından bahsetmiş, cazibeyi bir kuvvet telâkki edip, sukut kanunlarını tesbit eylemiştir.

(1) *Fonsgriv*.

(2) *Fonsgriv*.

(3) *Stuart Mill*; İstintacı ve istikrai mantık.

(4) *Rabiye* - Felsefe dersleri, mantık; *Pol Jane* - Felsefe mebadisi tecrübeleri.

(5) Akli mahzı tenkit, *Buvarak*.

(6) *Fuyye*, *Dekart*'ın nutku.

(7) *Fonsgriv*.

d) *Draper* «İlim ile din kavgaları» adlı eserinde Darwinizm nazariyesi münasebetiyle bahsettiği *Elhâzin*, bir çok *Avrupa* müelliflerinin zanlarına göre, *ibni Heysem*'dir. *Draper* de bu reyde bulunmakla *ibni Heysem Miskevey*'den sonra üçüncü olarak Darwinizm nazariyesinden bahsetmiş oluyor.

XIII. — *Horasanlı Ebu Sait Ebülhayır* (440 hicrî).

İlk evvel kıyasa, birinci şekle itiraz etmekle yeni mantık vazırları olan *Beykkin* ile *Dekart*'a mübeşşir oluyor.

XIV. — *Nişaburlu Ebülmaali ibni Cüveynî* (478).

İbni Cüveynî akli nazara son derece ehemmiyet vermiş, sonra gelenlere nasıl *ibni Sinâ* bir *Zebur*, işaret yazmış ise, *ibni Cüveynî* de bir *Zebur* yazmıştır: *Elirşat* (1)'ta *İbni Cüveynî*'nin şu sözleri vardır:

a) Eski kelâmî arkadaşları gibi *Aristote* mantığının esasını çürütüyor, külliyi emrî itibar sayıyor.

Stuart Mill de külliyi ilga ediyor (2).

b) Zihninde ve hariçte küllî kabul etmemekle *İngiliz* feylesofu *Huyum*, *Fransız* feylesofu *Kondiyak*'a mübeşşir oluyor (3).

c) *Allah*'tan başka yalnız maddiyat âlemi görüyor.

Fransız feylesofu *Gasandi* ile *İngiliz* feylesofu *Beyl* de *ibni Cüveynî* gibi düşünürler (4).

XV. — *Tush Ebu Hâmit Gazalî* (508 hicrî).

İki *Türk* feylesofunun karşısına çıkan ve felsefelerine şiddetle hücum eden ve kelâmda yeni bir çığır açan, felsefî tetkikata üzenen *Ebu Hâmit Muhammed Gazalî* şu gibi reyler beyan etmiştir:

a) «Şüphe hakka iletir». *Gazalî* bu düsturu *Dekart*'tan evvel vazetmiştir (5).

b) Tecrübe ancak hâdiseler silsilesinde bir yakınlık gösterir ise de, aralarında zarurî bir nisbet yoktur. *Gazalî* bu düstur ile akliyattan itimadı kaldırmış, illiyet prensiplerini hiçe indirmiştir.

Huyum da aynıyle bu düstura tutunur (6).

(1) İşarat, meşâillerle kelâmlere zebur olduğu gibi irşat da kelâmlere zebur olmuştur, her iki zebur *Türk* evlâdi tarafından yazılmıştır.

(2) İstintacı ve istikraî mantık.

(3) *Fuyye - Buvarak*.

(4) *Pol Jane ve Gabriyel Seay, Karl Forlender*.

(5) *Fuyye, Buvarak*.

(6) *Renan; Averroës ve L'Averroïsme*.

c) *Gazalî* felsefeyi tetkik ederek aklın bütün matlupları ihata-da müstakil olmadığını, bütün müşküllerden perdeyi kaldırmadığını, aklın her iki nakiz verebileceğini ortaya atmıştır.

Bu rey *Kant*'ta tamamiyle görülüyor (1).

ç) Zaman ve mekân hissî idrakin veya muhayyilenin mümâre-sesi şartıdır. Bunların haricî hakikatleri yoktur.

Kant ta böyle diyor. *Lok*, *Huyum*, *Stuart Mill* de zaman ve me-kânda haricî bir mefhum bırakmıyorlar (2). Ampiristler zamana emri itibarî derler (3).

d) *Gazalî* en sonra hadse dönüyor.

Bugün *Bergson* da bu yoldadır (4).

e) *Ebu Hâmit «İhyülülûm»* unda muhabbet nazariyesinin esa-sında egoizmi beyân ediyor.

İngiliz feylesofu *Hobes*, *Bentham* ile *Stuart Mill*, *Alman* feyle-sofu *Şopenhoer* de egoizmi yürütüyorlar (5).

f) «Delilin adminden medlûller admi lâzım gelmez» nazariyesi, bugünkü klâsik kitaplara tatbik olunuyor (6).

g) *Gazalî* müessir ile eser arasındaki mantikî lüzumu inkâr edi-yor.

Fransız feylesofları *Butru* ile *Bergson* da bu esasa göre «imkâ-niye» felsefesini yürütüyorlar ve klâsik kitaplarda «tabiat kanunla-rı zarurî değildir, mümkündür» davası ortaya konuyor (7). *Mal-branş* bu esasa göre «illeti adiyeye» nazariyesini iltizam ediyor (8). *İngiliz* ampiristleri «hiç bir kanun daimî devam edemez» diyor-lar (9).

h) *Gazalî* mümkünler arasında tayin ve tahsis prensibini vaze-diyor.

Lâypnîç mümkünler arasında tayini zarurî görüyor ve bu esas dairesinde «illeti kâfiye» prensibini bildiriyor (10).

i) *Gazalî* iman ile ilmi arıyor.

(1) Akl mahzı tenkit.

(2) *Fuyye*, *Buvarak*; İstintacı ve istikraî mantık.

(3) İslâm felsefesi tarihi.

(4) *Fuyye*.

(5) *Buvarak*.

(6) İstintacı ve istikraî mantık.

(7) *Fonsgriv*.

(8) *Fuyye*, *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(9) *Fuyye*, *Fonsgriv*.

(10) *Fuyye*, *Buvarak*.

Hamilton da bu yolda gidiyor (1).

j) *Gazalî* akla, tabiate itimat etmeyip vahye itimat ediyor.

Paskal bu yolda bulunuyor (2).

k) *Gazalî* «bu âlemden daha bedi bir âlem mümkün değildir» diyor.

Lâyptniç ve *Malbrans* ta bu yolda gidip, öz görüşlü oluyorlar (3),

l) *Gazalî* hususî bir brahmatizm tesis etmek için mantık ve aklı kullanıyor. Böylece bugünkü brahmatizmin temelini atmış oluyor. *Vilyam Ceymis*'e mübeşşir oluyor (4).

XVI. — *Nişaburlu Ömer Hayyam*.

Ömer Hayyam mebde ve muadilin (dünyanın iptidası ve sonu) akıl ölçüsüyle ölçülemez diyor.

Bugünkü pozitivistler böyle iddia ediyorlar. *Ömer Hayyam* yavuz görüşlü olmakla *Şopenhoer*'e mübeşşir oluyor (5).

XVII. — *Harzemli Mahmut*.

Türk olduğu tasrih olunan *Mahmut*, *Ebülberakât* mektebinin mümessilidir. Üstadı *Ebülberakât* yolunda gitmiş, nazarı akli ile felsefi akidesini tesbit etmiş, iki *Türk* feylesofuna muarız sistem takip eylemiştir. Bu mektep şu gibi reyler talim eder:

a) İlimleri tasnifte yenilik gösterip, evveleminde ilimleri nazarı ve amelîye ayırdıktan sonra, nazarı ilimleri zihni, hissi ve küllî olmak üzere üç kısıma ayırmıştır. Zihni ilimler de halis ve gayri halis olmak üzere ikiye ayrılır. İlimler ilmi dediği mantığı bir de riyaziyeyi halis, heyeti gayri halis, tabiati hissi, mebadi ilimlerini (ilâhiyatı) küllî ilimler dizisine koymuştur.

Spenser de ilimleri böylece üçe ayırır (6). *Beykin* mantığı riyaziyenin başına geçirir (7). *Ogüst Kont* heyeti tabiat ile riyaziyat arasına alır. *Fransız* felsefe müellifi *Rabiye* (8) heyeti muhtelit ilimler dizisinde zikreder (9).

b) Riyaziyattaki yakın, yakini mutlak, tabiatteki yakini nisbi,

(1) *Fuyye*.

(2) İslâm Ansiklopedisi.

(3) *Fuyye*, *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*.

(4) İslâm ansiklopedisi.

(5) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*.

(6) Tasnifi ulûm.

(7) İstintacı ve istikraî mantık.

(8) Felsefi isbatiye dersleri.

(9) Felsefe dersleri - Mantık.

ilâhiyattaki yakın daha ziyade nisbîdir. Bugün klâsik kitaplarda metodoloji fenninde böyle deniyor (1).

c) Bugünkü nazariye gibi buutların namütenahi olduğunu müdafaa eder.

ç) Uful ve nüfusu felekiyeye ilişir. Bugün bu nazariyenin kıymeti kalmamıştır.

d) İlâhiyat bürhanları mütesavî değildir, orada nazarlar uyusamaz. Bugün pozitivizm de bu esası tutuyor (2).

XVIII. — *Endülüsli İbni Tufeyl* (580 hicrî):

{İbni Sina'nın manen şakirdi olan *İbni Tufeyl* ilk defa *Batlamios*'un ecrâmı semaviyenin hareketleri hakkında vazettiği kanuna muhalif başka bir kanun vazetmiştir. Böylece *Kopernik*'e mübeşşir oluyor.}

XIX. — *Şehabettin Sühreverdî* (3) (587 hicrî).

İsrakî mektebinin yazın *Şehabettin Sühreverdî*, *Aristote* mantığının muhtelif baplarında bir çok yanlışlıklar bulunduğunu bildirir.

Beykin ve *Dekart* bu yanlışlıklardan dolayı yeni mantığı vazetmişlerdir.

XX. — *İbni Rüş* (595).

Avrupalılar nazarında meşâilerin en büyük mümessili olan *İbni Rüş*, kelâmiler ve *Gazâlî*'ye karşı çıkmış, meşâiliği müdafaa etmiş ise de meşâilik namına orijinal fikirler gösteren iki *Türk* feylesofuna da hücum etmiştir. *Endülüs* felsefesi *İbni Sina* felsefesinin etegidir, *İbni Rüş*'ün başlıca reyleri şunlardır:

a) *İbni Rüş* birbirini velyeden hilkat nazariyesini tutuyor.

Dekart ta bu nazariyeyi tutmuştur (4).

b) *İbni Rüş* akli müessir veya fail, akli müteessir veya münfail olmak üzere iki akıl kabul eder. Akli müessir akli suretleri yapar, akli müteessir o akli suretleri telâkki eder. Zâhirde iki vazife gibi görünür ise de, hakikatte bir vazife vardır. *İbni Rüş* ukulü beşeriyenin birliğini ileri sürüyor, böylece *Lâypnic*'in monopsychisme'ini (mânâ birliğini) ilân ediyor (5).

(1) *Buvarak*.

(2) *Buvarak*; Felsefe isbatiye dersleri.

(3) *Türk* evlâdından *Mecdi Cili*'nin şakirdi olup islâmda İsrakiye mektebini vazetmiştir.

(4) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*, *Fuyye*.

(5) *Renan*.

c) *İbni Rüşd* nüfuz birliği sistemini de haber veriyor. Bununla insanîyetin ebedî olarak yaşadığını, akli faalin ebediyetinin insanîyet için daimî bir ihya, medeniyet için daimî bir istimrar mahiyetinde olduğunu anlatıyor.

Ogüst Kont ta «vücudu âlâ vücudu âzamı insanîdir» diyerek, insanîyet dinini vazetmiştir (1).

ç) *İbni Rüşd* beşerî uhuvvet ve insanîyet prensiplerini bina etmekle yeni fikirlerin temelini atmış oluyor.

d) *İbni Rüşd* «bereketsiz hiç bir şey vaki olmaz» der.

Bu görüş *Dugald, Stuart Mill*'in görüşüne pek benzer (2).

XXI. — *Fahri Razî* (606 hicrî).

Sonra gelen kelâmîlerin reisi olan *Fahri Razî*'nin şu gibi reyleri vardır

a) *Fahri Razî* keyfiyetlerin, hâdiselerin enfüsü olup olmadığını uzun uzadıya tetkik ve münakaşa etmekle, bugünkü *Hamilton* ve *Stuart Mill* münakaşalarını tamamiyle bildiriyor (3).

b) Bilgi nazariyesinde bilgiyi «bedahate veya delile dayanarak vâkıya mutabık azim bir itikattır» diye tarif ediyor.

Spinoza'nın «hak mânanın mevzuuna mutabık olmak iktiza eder» sözüne temas etmiştir (4).

c) Ruhî hâdiseler ile uzvî hâdiseleri ayırıyor, bugün de klâsik psikoloji kitaplarında bu hâdiseler ayrılır (5).

ç) *Fahri Razî* cismanî haşrı isbat sadedinde adaletin tamamiyle tecellisini bir delil olmak üzere beyan eder.

Kant'ta adalet ihtiyacına mebni emel gayesini tatmin için ruhun bakası hususundaki sözleri birdir (6).

XXII. — *Nasir Tusî* (672 hicrî).

İbni Sinâ'nın manen şakirdi olan *Nasir Tusî Batlamiyos* nazariyesini *Köpernik*'ten evvel tenkit ediyor. Şakirdi *Kutbettini, Şirazi* de (710 hicrî) bu iki nazariyeyi tenkit etmiştir.

Nasir Tusî Darwinizm nazariyesini uzun uzadıya izah etmiştir.

(1) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*; Tarihi felsefeticisizm.

(2) *Stuart Mill, Frank*; İstintacı ve istikraî mantık.

(3) *Renan*.

(4) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*.

(5) *Buvarak*.

(6) *Kant*; Akli amelîyi tenkit.

XXIII. — *Celâlettini Rumî* (1) (672 hicrî).

Celâlettini Rumî ilk defa Darwinizmi fars diliyle manzum olarak haber veriyor. Bu meyanda hayat mübarezelerini de bildirmekle binnetice tabii istifa ve en lâyük olanların bakasını söylemiş oluyor.

Bu düsturu *Darvin*, *Spenser*, *Hegel* de ortaya koymuşlardır. Hayat mübarezesi kaidesini *Hobes* keşfetmiş, *Darvin* pek ziyade tenvir etmiş; *Hegel* de bu yolda bulunmuştur (2). *Celâlettini Rumî* «hayat rüyadır» sözünü *Şopenhoer*'den evvel söylemiştir (3).

XXIV. — *Bürhanettini Nesevî* (687 hicrî).

Şeyhülfelâsife Bürhanettini Nesevî, akidei-nesefiyesinin baş tarafında «şu gördüğümüz şeylerin hakikatleri vardır, onlara da ilim sabit olur» davasını yürütmekle, bugünkü hakikiyei tabiiye sistemini *Beyn* ve *Hamilton*'dan evvel beyan ediyor (4).

XXV. — *Hıdır Bey* (864 hicrî).

Fatih'in hocası *Hıdır Bey* kasidei nuniyesinde «hakkın hakikati akla sığmaz» diyor.

Spenser ile *Litre* de «lâyukal, inconnaissable» diyorlar (5).

XXVI. — *Kınalızade Ali Efendi* (979 hicrî).

Kınalızade şu reyleri bildiriyor:

a) *Kınalızade* «en zahir olan eşya kendi hakikati zatıyesidir, herkes kendi nefsinin varlığına vasıtasız muttali olur, işte bu bir evveli bedihedir» diyor.

b) *Dekart* «düşünüyorum, öyle işe varım» düsturunu vaz ediyor (6). *Türk* âlimi, *Fransız* feylesofunun bu düsturunu diğer bir üslûpta beyan ediyor.

Kant'ın akli sırfı tenkit eserinin zemini budur. Ondán evvel akli sırf tetebbüünün ehemmiyetini ilim dünyasına bildiriyor.

c) *Kınalızade* ilkönce türkçe olarak Darwinizm nazariyesini *Türkler*'e beyan ediyor.

(1) «Aslam' Türkest eğerçi Hindî guyem» mısraı ile *Türk* olduğunu bildirir.

(2) *Fuyye*, *Buvarak*.

(3) *Pol Jane* ve *Gabriyel Seay*

(4) *Fuyye*.

(5) *Spenser*; İlk mebdeler.

(6) Filvaki *Dekart*, *Kınalızade*'nin muasırı ise de *Kınalızade* tarih itibariyle ondan evveldir. Olmasa da ne *Kınalızade*'nin *Dekart*'tan, ne de *Dekart*'ın *Kınalızade*'den haberleri yoktu.

XXVII. — *Simavneli Bedrettin* (823 hicrî).

Bedrettin, bedeni ruhun suretlerinin terakümü suretiyle görüyor. Bugün monizm nazariyesini iltizam eden *Lâypnîç*, *Ravesson* ve *Fuyye* ile temasta bulunuyor (1).

XXVIII. — *Kâtip Çelebi* (1067 hicrî).

Kâtip Çelebi «her kesrete canip vahdetten duhul ve ihatai küliyat ile zaptı usul demektir» diyor.

Spenser'in Kumeside zikrolunan felsefe tarifi öyledir (2).

XXIX. — *Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi* (1186 hicrî).

İbrahim Hakkı Efendi Marifetname'sinde Darwinizm için ayrı bir bap açıyor; uzun uzadıya tafsilât veriyor. Yaptığı cetvelde hayvan neveleri ile insan mertebesi arasında nesnas (3) ile maymunu koyuyor.

XXX. — *Bidil*.

Türk mensufesi şairlerinden Bidil «hiç şekli biheyulâ kabili sudet neşun - âdemî hem pişezan âdem pujine but» (4) beytiyle Darwinizmi bildiriyor.

XXXI. — *Kelâmîler* (5).

Türk kelâmîleri ile diğer kelâmîler şu gibi reyler beyan etmişlerdir:

a) «Filozofların isbat ettikleri bir şey zihinde mevcut iken, onlar bunu hariçte zannetmişlerdir» söziyle vücudu zihinden, vücudu hariçîye intikal ettiklerini beyan ederler.

Kant da «delil ile sabit olan yalnız vücudu zihnidir. Neticede vücudu zihnidен vücudu hariçîye intikal vardır» der (6).

b) Cenabı Bariyi isbat hususunda «aşkı kemaî» delilini de bildiriyorlar.

Bugün klâsik kitaplarda kuvvei ihtisasiye delili olarak zikrolunuyor. *Hollanda feylesofu Hamster Huy* «ruhun hayri âlâya, müs-

(1) *Buvarak*.

(2) *Spenser*; İlk prensipler, *Buvarak*.

(3) *Yaban adamı*.

(4) Hiç bir şekil heyulâsız suret kabul etmez. Âdem de âdem olmadan önce maymun idi.

(5) İlk önce söyliyien taayyün etmediğinden umumî olarak beyan edilmiştir.

(6) *Aklı sarihi tenkit*.

takbele, kâmile doğru olan bir tahassürü ilâhiyetin bürhanıdır» der (1).

c) «Kul kazanır, tanrı yaratır» düsturu ile *Kant*'ın hayri âlâ bahsinde «biz yalnız hayra meftun oluruz, onu tahakkuk ettirmek hâlika aittir» düsturu aynı mahiyettedir (2).

ç) İtikat «cezm, zan, taklit» olmak üzere üçe ayrılır.

Kant da itikadı üçe ayırmış, yalnız taklide bedel iman koymuştur (3).

XXXII. — Mutasavvıflar.

a) *Türk* mutasavvıfları ile arkadaşları yakini: ilmi yakın, aynı yakın, hakkı yakın olmak üzere üçe ayırırlar.

Lâyniç te yakini bedihî, bürhanî, hissî olmak üzere üç kısma ayırmıştır (4).

b) «Aramızdaki muhabbet ve ihtilâfın ezeldaki ruhlar arasındaki âhenginden neşet eder» derler.

Lâyniç'in ahengi ezeli nazariyesi aynıyle böyledir (5).

c) «Ben bir gizli hazine idim, tanınmaklığımı istedim, halkı, tanımları için yarattım» demek olan «Kenzi mahfi» *Şelling*'in «nüfusun çokluğu mutlakin, (kâinatı tanzim eden bir mebdei aslî) nin, kendinden ve kendi ihtiyarından birbiri ardınca şuur alarak inkişaf etmesinden ibarettir» sözünün izini gösterir (6).

XXXIII. — Usulîler (7).

Türk usulcülere ile diğer arkadaşlarının beyan ettikleri iki düstur şudur:

a) İstishap kaidesi yani bir şeyi hali üzere bırakmak tarzıdır.

İngiliz feylesofu *Beyn*'in istintacı ve istikraî mantığında şu söz vardır: «Şu mahalde bugün var olan, her yerde, hergün var olacaktır». Bu söz tamamiyle istishap kaidesi üzere söylenmiştir.

b) Hükümlerin illetini isbat hususunda iki metot göstermişlerdir: deveran, sibir.

(1) *Buvarak*.

(2) *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(3) *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(4) *Fuyye, Buvarak, Karl Forlender*.

(5) *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(6) *Pol Jane ve Gabriyel Seay*.

(7) Usul fıkıh usulü olmakla fıkıhın feslelesi mahiyetindedir. *Türk* ler usulü fıkıhın vâzıları hükmündedirler.

İngiliz feylesofları, *Beykin* ile *Stuart Mill*'de eşyanın illetini isbat hususunda «*variations concomitantes*» ile *Stuart Mill*'in ilâve ettiği «*résidu*» metodu aynıyle deveran ve sibir metodudur (1).

Görülüyor ki *Türk* evlâdı ile çırakları bugünkü felsefenin en esaslı noktalarını ve bir takım nazariyelerini daha evvel bildirmişler, kırk kadar feylesof ve mütefekkere mübeşşir olmuşlardır.